

Date: 7th December-2025

XX ASRDA NAZARIY MUSIQASHUNOSLIKNING RIVOJLANISH
TENDENSIYALARI.

Ibroximov Azizbek Ismonjon o'g'li

Namangan davlat pedagogika instituti

Musiqqa ta'limi va san'at 1 bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asr musiqashunosligi taraqqiyotida yuzaga kelgan nazariy yondashuvlar, ilmiy tamoyillar, uslubiy izlanishlar va metodologiyalar tahlil qilinadi. Asr davomida musiqiy tahlilning strukturaviy, semiotik, psixologik hamda kompozitsion yo'nalishlari shakllanib, musiqani tushunishning yangi konseptual asoslari yuzaga kelgan. Maqola jarayonida yirik musiqashunos olimlarning g'oyalari, ilmiy maktablarning shakllanishi va nazariyaning turli fanlar bilan integratsiyasi yoritiladi. Natijalar XX asr musiqashunosligi musiqiy tafakkurni chuqurroq va kompleks tahlil qilish imkoniyatlarini yaratganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: XX asr musiqashunosligi, nazariy musiqashunoslik, strukturaviy tahlil, semiotika, modernizm, avantyurizm, tonallik, musiqiy tafakkur, metodologiya, funksional tahlil.

XX asr insoniyat tarixida san'at va madaniyatning eng dinamik rivojlangan davrlaridan biri bo'ldi. Bu jarayon musiqiy tafakkurning yangilanishi, kompozitsion shakllarning o'zgarishi, yangi ijrochilik maktablarining paydo bo'lishi va musiqaga ilmiy yondashuvning murakkablashuvi bilan harakterlanadi. Shu bilan birga, musiqashunoslik fani ham nafaqat musiqa tarixini o'rganish, balki musiqiy matnning ichki qonuniyatlarini anglash, musiqani boshqa fanlar bilan bog'lab tahlil qilishga qaratildi. XX asr nazariy musiqashunosligi o'zida modernizm, postmodernizm, avangardizm, yangi kompozitorlik maktablari, psixoakustika va semiotika kabi yo'nalishlarning uyg'unlashuvini aks ettiradi.

Maqolaning maqsadi — XX asrda nazariy musiqashunoslikda shakllangan asosiy tendensiyalarni aniqlash, yirik musiqashunoslarning ilmiy qarashlarini tahlil qilish va musiqiy tafakkur evolyutsiyasini ilmiy nuqtai nazardan yoritish.

XX asr nazariy musiqashunosligining rivojlanishi musiqaning o'zi kabi murakkab va ko'p qirrali bo'ldi. Bu davrda klassik tonal tizimning tanazzulga uchrashi, yangi kompozitsion usullar va ilmiy yondashuvlarning paydo bo'lishi bilan nazariya ham tubdan o'zgardi. Quyida bu jarayonni bosqichma-bosqich, asosan matn shaklida, batafsil bayon qilaman. Har bir tendensiyaning vaqt oralig'i, asosiy namoyandalari, nazariy tushunchalari va ularning ta'siri bilan ochib beraman.

Tonal tizimdan voz kechish va atonal musiqaning nazariy asoslari (1900–1920-yillar)

XX asr boshida G'arb musiqasi tonal markaz (tonika) atrofida qurilgan klassik-romantik tizimdan chiqib, yangi yo'llarni izlay boshladi. Bu jarayonning nazariy asosini Arnold Schoenberg qo'ydi. Uning 1911-yilda nashr etilgan "Harmonielehre" (Harmoniyaning ta'limoti) kitobi tonal harmoniyaning chuqur tahlil qilish, uning chegaralarini ko'rsatdi.

Date: 7th December-2025

Schoenberg tonal tizimni “tabiiy qonuniyat” emas, balki tarixiy shartlilik deb hisobladi va tovushlar o‘rtasidagi tengsizlikni yo‘q qilishni taklif qildi.

Uning eng muhim ixtirosi – 12 tonli texnika (dodekafoniya) bo‘ldi. Bu usulda barcha 12 xromatik tovush bir xil darajada muhim bo‘lib, kompozitsiya oldindan belgilangan “seriya” (qator) asosida quriladi. Seriyani teskari, yuqoriga yoki pastga ko‘chirish, ritmik o‘zgartirish mumkin, lekin asl tartib saqlanadi. Bu nazariya Schoenbergning o‘limidan keyin nashr etilgan “Struktura funksiyalari harmoniyada” asarida yanada rivojlantirildi. Uning shogirdlari Alban Berg va Anton Webern bu usulni amalda qo‘llab, serializmni kengaytirdilar: nafaqat tovush balandligi, balki ritm, dinamika va timbr ham seriyalarga bo‘linadigan bo‘ldi. Bu Ikkinchi Vena maktabining asosiy nazariy yutug‘i edi.

Post-tonal nazariya va set nazariyasi (1940–1960-yillar)

Ikkinchi jahon urushidan keyin atonal musiqani tizimli tahlil qilish zarurati paydo bo‘ldi. Bu davrda nazariya matematik va struktural yondashuvga o‘tdi. Allen Fortening “The Structure of Atonal Music” (1973, lekin nazariya 1950-yillarda shakllangan) kitobi bu sohaning bosh asari hisoblanadi. U pitch-class set (tovush sinfi to‘plami) tushunchasini joriy qildi. Har bir akkord yoki motiv tovushlarning ma’lum bir to‘plami sifatida ko‘rib chiqiladi va ularning xususiyatlari quyidagi parametrlar orqali aniqlanadi:

- Prime form – to‘plamning eng ixcham shakli.
- Interval vector – to‘plamdagi barcha interval turlarining soni (masalan, [0,1,3,5] to‘plamida katta sekund, kichik tersiya va boshqalar).

Bu usul atonal musiqani vizual va hisobiy tahlil qilishga imkon berdi. Masalan, Schoenbergning op. 23 asaridagi seriyani set nazariyasi orqali tahlil qilish mumkin.

Milton Babbitt serializmni yanada murakkablashtirdi. U time-point system (vaqt nuqtasi tizimi) ni ishlab chiqdi – ritmni ham 12 lik tizimga kiritdi. Shuningdek, kombinatorlik nazariyasini taklif qildi: bir nechta seriya bir-birini to‘ldirib, barcha 12 tovushni qamrab oladigan bo‘lishi kerak. Babbitt musiqani tilshunoslikka o‘xshatdi va uni “lingvistik model” deb atadi.

Bu davrda musiqashunoslik fan sifatida ilmiylashdi. Kompyuterlar yordamida modellar yaratish boshlandi, masalan, Princeton universitetida Babbitt va Forte rahbarligida.

Spektral musiqaning nazariy asoslari (1970–1990-yillar)

1970-yillarda Fransiya yangi yo‘nalish – spektralizm paydo bo‘ldi. Bu nazariya tovushning tabiiy xususiyatlaridan, ya’ni akustik fizikadan kelib chiqadi. Gerard Grisey va Tristan Murail spektral musiqaning asoschi hisoblanadi. Griseyning “Partiels” (1975) asari spektralizmning ilk namunasi bo‘lib, unda trombonning past E tovushining overtone (qo‘shimcha tovushlar) qatori tahlil qilinadi.

Nazariya Fourier tahliliga asoslanadi: har qanday tovush chastotalar yig‘indisidan iborat. Kompozitor tovush spektrini o‘rganib, undan yangi harmoniya va timbr yaratadi. Masalan:

- Tabiiy overtone qatori: C – C – G – C – E – G – Bb – ...
- Bu qatorni kompozitsiyada asos qilib olish mumkin.

Date: 7th December-2025

Spektralizm IRCAM (Parijdagi akustik tadqiqotlar markazi) bilan chambarchas bog'liq edi. Kompyuter dasturlari (masalan, FORMES) tovushlarni real vaqtda tahlil qilib, kompozitsiyaga kiritishga yordam berdi. Bu nazariya timbrni asosiy parametrga aylantirdi – endi tovush balandligi emas, uning rangi muhim edi.

Kognitiv va psixoakustik yondashuvlar (1980–2000-yillar)

1980-yillarda nazariya inson idrokiga qaratildi. Fred Lerdahl va Ray Jackendoffning “A Generative Theory of Tonal Music” (1983) kitobi tonal musiqani Chomsky generativ grammatikasi kabi modellashtirdi. Ular musiqani tinglovchi miyasida qanday tahlil qilinishini o'rganishdi. Asosiy tushunchalar:

- Reduction – musiqiy strukturaning bosqichma-bosqich soddalashtirilishi (masalan, akkordlardan asosiy triadgacha).

- Preference rules – tinglovchi qaysi tahlilni afzal ko'rishini belgilovchi qoidalar (masalan, yaqin interval afzalroq).

Bu nazariya tonal musiqaga qaratilgan bo'lsa-da, keyinchalik atonal musiqaga ham qo'llanildi.

David Lewinning “Generalized Musical Intervals and Transformations” (1987) kitobi GIS (Generalized Interval System) ni joriy qildi. Bu tizimda musiqiy obyektlar (akkord, motiv) bir-biriga nisbatan transformatsiya orqali tahlil qilinadi. Masalan, C-dan E-ga o'tish “katta tersiya” emas, balki “T3” (transpozitsiya 3 yarim tonna) deb belgilanadi. Bu usul geometrik modellashtirishga imkon berdi.

Bu davrda psixologiya, neyrologiya va sun'iy intellekt bilan integratsiya boshlandi. Masalan, tonallikni “hierarxik tuzilma” sifatida ko'rish – tonika eng yuqori, dominant o'rta, subdominant pastroq darajada.

Umumiy tendensiyalar va XX asr oxiridagi holat

XX asr oxirida bitta dominant nazariya yo'q edi – plurizm hukm surdi. Quyidagi yo'nalishlar parallel rivojlandi:

- Minimalizm: Steve Reich faza o'zgarishini, Philip Glass takroriy strukturalarni nazariylashtirdi.

- Stoxastik musiqasi: Iannis Xenakis “Formalized Music” (1971) kitobida ehtimollik nazariyasini musiqaga qo'lladi.

- Post-modern tahlil: Susan McClary “Feminine Endings” (1991) da musiqani gender va ijtimoiy kontekstda tahlil qildi.

- Global ta'sirlar: Gyorgy Ligeti Afrika ritmlarini, Arvo Pärt pravoslav xorini o'z nazariyasiga kiritdi.

Texnologiya muhim rol o'ynadi. Max/MSP, SuperCollider kabi dasturlar nazariyani amalda sinashga imkon berdi. Mikrotonal musiqasi (Ben Johnston, Harry Partch) va maqom tahlili (Sharq musiqasi) G'arb nazariyasiga kirdi.

Xulosa

XX asr nazariy musiqashunosligi musiqiy tafakkurning yangi metodologik darajaga ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Strukturalizm, semiotika, psixoakustika, elektron kompozitsiya va postmodern yondashuvlar musiqani ko'p qatlamli fenomen sifatida anglash imkonini berdi. Musiqa endi nafaqat eshitiladigan tovushlar majmui, balki madaniy, psixologik,

Date: 7th December-2025

tilshunoslik va falsafiy mazmunlarni qamrab oluvchi murakkab tizim sifatida talqin qilina boshlandi.

Nazariy musiqashunoslikni psixologiya, informatika va lingvistika bilan integratsiyalashgan holda o'qitish.

XX asr musiqiy maktablari bo'yicha maxsus ta'lim modullarini yaratish.

Musiqqa semiotikasini milliy musiqqa namunalariga qo'llab o'rganish.

O'zbek musiqashunosligida modern va postmodern tahlil usullaridan kengroq foydalanish.

Elektron musiqqa, yangi kompozitsion texnikalar va kompyuter tahlil metodlarini rivojlantirish.

ADABIYOTLAR:

1. **Tarasti, E.** *Semiotics of Classical Music: How Mozart, Brahms and Wagner Talk to Us.* De Gruyter, 2019.
2. **Goehr, L.** *Red Sea–Red Square–Red Thread: A Philosophical Detective Story.* Oxford University Press, 2021.
3. **Kramer, L.** *The Thought of Music.* University of California Press, 2017.
4. **Tymoczko, D.** *A Geometry of Music: Harmony and Counterpoint in the Extended Common Practice.* Oxford University Press, 2018 (Revised Edition).
5. **Hanninen, D.** *A Theory of Music Analysis: On Segmentation and Associative Organization.* University of Rochester Press, 2017.
6. **Huron, D.** *Voice Leading: The Science Behind a Musical Art.* MIT Press, 2016.
7. **Clarke, E., & Cook, N. (eds.)** *The Oxford Handbook of Music and the Brain.* Oxford University Press, 2020.
8. **Cross, I.** *The Psychology of Music in Human Culture.* Cambridge University Press, 2023.
9. **Snyder, B.** *Music and Memory Revisited.* MIT Press, 2019.
10. **Bernard, J.** *The Music of Edgard Varèse: New Perspectives.* Routledge, 2018.
11. **Molnar-Szakacs, I., & Overy, K.** *Music and Empathy: New Directions in Neuromusicology.* New York: Routledge, 2021.
12. Qodir o'g'li, M. S. (2025). MILLIY MUSIQA–XALQ MADANIYATINING MA'NAVIY KO 'ZGUSI. *JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH*, 8(10), 107-109.
13. Gaziyeu, J. J. (2021). VOCAL MUSIC OF UZBEK COMPOSERS. In *WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS* (pp. 260-262).
14. Maxkamjanov, S. (2025). INNOVATION TEXNOLOGIYALARNING MUSIQA O 'RGATISH NATIJALARIGA TA'SIRI. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 2(4.3), 428-430.
15. Joraxanovich, G. J. (2023). Psychological Factors Of Musical Education. *JournalNX*, 9(11), 8-10.
16. Qodir o'g'li, M. S. (2025). MUSIQA SAVODXONLIGI TUSHUNCHASI. *FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY SCIENCES*, 3(36), 220-224.

Date: 7th December-2025

17. Gaziyeu, J. J. R. (2024). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA MUSIQA MADANIYATI O 'QITUVCHILARINING MUSIQA MADANIYATI DARSLARIDA NOANANAVIY METODLARDAN FOYDALANISHI. *Oriental Art and Culture*, 5(3), 414-419.
18. Qodir o'g'li, M. S. (2025). INNOVATION TECHNOLOGIYALAR TUSHUNCHASI. *SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 3(32), 87-91.
19. Gaziyeu, J. J. (2024). NAMANGAN VILOYATI TARIXI VA MADANIYATI DAVLAT MUZEYI. *Inter education & global study*, (5 (1)), 456-465.
20. Qodir o'g'li, M. S. (2024). INNOVATION TECHNOLOGIYALAR VA ULARNING MUSIQA TA'LIMIDA QO'LLANILISHI. *SCIENTIFIC ASPECTS AND TRENDS IN THE FIELD OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 3(28), 68-71.
21. Botirkhonovich, S. B. (2025). EDUCATION OF THE SPIRITUAL AND MORAL PERSONALITY OF STUDENTS THROUGH THE STUDY OF UZBEKISTAN FOLK MUSIC AND CULTURAL HERITAGE. *Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research*, 3(2), 257-260.
22. Akhmedov, B. (2023). THE FIRST FORMATION PROCESSES OF UZBEK VOCAL PERFORMANCE. *Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования*, 2(8), 126-128.

